

են բոլոր արևելեան աշխարհների վրայ. 3-րդ վերջին շրջանում, Հռոմայեցիները, աշակերտներ Յոյների, սանձահարեցին և միևնույն ժամանակը նուաճեցին լուսաւորութեամբ համարեա ամբողջ նախկիններից ճանաչուած յայտնի աշխարհը:

Յ. Այվազեանց

ԵՐԲ ՊԵՏԻ ԹԻՒՐԳԻԱՆ ԴԱԴԱՐԻ ԳՈՅՈՒԹԻՒՆ ՈՒՆԵՆԱԼՈՒՑ *)

(Արմինիոս Վամբերի)

Յիսուն տարուց աւելի զբաղուած լինելով Արևելքի տեսական ու գործնական ուսումնասիրութեամբ ընաւ չեմ զարմանում, որ յաճախ-հարցնում են իմ կարծիքը այս հարցի վերաբերմամբ՝ «Երբ պիտի Թիւրքիան դադարի գոյութիւն ունենալուց»: Սրան կից կը ցանկանայի մատնացոյց անել իշխան Շուգեօլի 200 տարի սրանից առաջ Լուի XIV-ին ներկայացրած զեկուցագրին, որի մէջ Ֆրանսիայի նշանակաւոր քաղաքագէտը յայտարարում էր՝ թէ Թիւրքիայի տիրապետութիւնն Եւրոպայում մօտ է իր վախճանին. սակայն Թիւրքիան ընդհակառակը դեռ ևս գոյութիւն ունի: Շատ ուրիշ նման գուշակութիւններ ոչ մի հիմք չեն ունեցել մինչև այժմ, ուստի զարմանալի չէ, որ շատերը համարում են Եւրոպական Թիւրքիայի կառավարութեան կենսունակութիւնը ոչ բոլորովին անյուսալի: Աւելի խորը նայելով այդ հարցին՝ կը տեսնենք, որ այդ երկու իրարու հակառակ տեսակէտները հերքւում են պատմական փաստերով:

Ոչ ոք չի կասկածում, թէ այն շէնքը, որ կոչւում է Օտտոմանեան պետութիւն, ցնցուել է մինչև հիմքերը: Այդ երեւրուն շինութիւնը պահպանւում է գլխաւորապէս երկու սիւնե-

*) Առաջ ենք բերում հեղինակաւոր Վամբերիի այս կարծիքը, որ աւելի հիմնաւոր է քան մեր տնաբոյս որոշ պոլիտիկաների հարայ-հրոցները Թիւրքիայի ապագայի նկատմամբ:

բով, որոնց դիմացկանութիւնն ու ամբողջութիւնը կախուած է ոչ թէ բացառապէս Թիւրքիայի իրանից, այլ առաւելապէս նրա կատարի թշնամիներից, և դրանք ընականաբար ակնդէտ սպասում են, որ այդ պաշտպանողական միջոցները հետզհետէ թուլանան ու վերջնականապէս տապալին:

Այդ սիւնների տուայինն է օտար պետութիւնների և Թիւրքիայի ասիական ու եւրոպական հարեանների միջև եղած պայքարն ու մրցումը: Թիւրքիան մի այնպիսի իւղալի պատան է, որ հազիւ թէ յաջողուի տէրութիւններից միայն մէկին ժառանգել այդ: Դարերի ընթացքում դրա համար շատերի բերանի ջուրն է գնացել: Ի նկատի առնելով մրցակիցների այդ անյադ ախորժակը դեռ հարց է՝ թէ ինչպէս պէտք է լուծուի այդ կնճռոտ խնդիրը:

Շատ անգամ ենթադրուած է՝ թէ Անգլիան գրաւելով Եգիպտոսը, Մալթան ու Կիպրոսը, այլ ևս աչք չունի Պոլսի վրայ և թէ նրա ու Ռուսիայի միջև եղած մրցակցութիւնն այդ խնդրում այլ ևս գոյութիւն չունի. բայց դա սխալ մի ենթադրութիւն է: Այն մօակից ոսկորը, որ կազմում է կռուի առարկան, ոչ թէ պէտք է համարել Պոլիսը միայն, այլ և գերիշխանութիւնը Միջերկրականի վրայ: Անգլիան հազիւ թէ իր հաւանութիւնը տայ Ռուսիային դրաւել Բոսպորն ու Դարդանելը, և էլ աւելի անհաւանական է, որ Իտալիան ու Աւստրո-Ունգարիան անտարբեր դիրք բռնեն, եթէ մի նոր պետութիւն փորձէ մօտենալ այդ ջրերին:

Ինչ վերաբերում է Թիւրքիայի հարեան պետութիւններին՝ պէտք է շատ միամիտ լինել կարծիքով՝ թէ Աւստրո-Ունգարիան ու Ռուսաստանը մշտապէս հրաժարուել են իրանց հին ձգտումներից՝ ազդեցիկ դիրք բռնելու օսմանեան պետութեան իրանց սահմանակից գաւառներում: Ներկայումս պետութիւնների համերաշխ գործակցութիւնները Մակեդոնիայում շատ օգտակար ու գովելի է. քանի որ դեռ դրանք վարում են ոստիկանի պաշտօն և աշխատում են յուզուած նահանգներում խաղաղութիւն հաստատել: Սակայն անշուշտ մի արտակարգ փոփոխութիւն տեղի կ'ունենայ, հէնց որ այս օրուայ խաղաղարարներն իրարու օձիքից բռնած իմ ու քոնի հարցը մէջ տեղ կը բերեն: Մի խօսքով՝ այն պաշտպանութիւնը, որ Թիւրքիան վայելում է արեւմտեան պետութիւնների մրցակցութիւնից, դեռ ուշ կը կորցնի իր ոյժը:

Նրկորդ սինը, որ պահպանում է օսմանեան խախուտ պետութիւնը, այն համերաշխութիւնն ու հակառակ ձգտումներն են, որ ընդորոշում են այդ պետութեան մէջ ապրող զանազան

ոչ-թրքական տարրերը: Թէպէտ այդ տարրեր ազգութիւնները հաւասարապէս ատում են իրանց ընդհանուր թշնամուն, սակայն բոլորովին տարբերում են իրարից և իրար մազեր են պոկում այն ժամանակ, երբ հրապարակ են հանում ազգայնական հարցեր: Յոյների զգուանքը դէպի սլաւոնները ու այս երկու ազգերի գարշումը հայերից անկասկած աւելի մեծ է այն ընդհանուր ատելութիւնից, որ քրիստոնեայ հպատակները զգում են իրանց մահմեդական պետի դէմ: Այս փոխադարձ թշնամութիւնը յոյների ու սլաւոնների միջև դոյութիւն ունի վաղուց ի վեր: Դա սկիզբ է առել 7-րդ դարում, երբ բողաքները գաղթեցին ստորին Վոլգայի ափերից դէպի Միւսիայ ու շփուեցին Բիւզանդիայի հետ: Ծագումով Ուրալ—Ալթայիկ ցեղին պատկանող ու հետզհետէ սլաւոնացած բողաքները պահպանել են իրանց նախնիների պատերազմասէր բնաւորութիւնը և հետեւեալ եղել են միշտ լարուած դրութեան մէջ իրանց զարգացած բայց և խորամանկ հարեանների հետ: Քանի որ երկուքն էլ ճնշւում էին կիսալուսնի երկաթէ բռնակալութեան տակ, այդ փոխադարձ թշնամութիւնն երևան չէր գալիս աւելի ուժեղ կերպով: Սակայն վերջին տարիներում դա ստացել է աւելի սուր կերպարանք, այնպէս որ ներկայումս այս երկու ցեղերի ուս ուսի տուած դիմադրութիւնը իրանց ընդհանուր թշնամու դէմ շատ աննշան է: Բացի դրանից պէտք է հաշուի առնել այն նախանձը, որ դոյութիւն ունի բողաքները ու սերբիացիների միջև—այդ մի կողմից, իսկ միւս կողմից՝ այդ երկու ցեղերի թշնամական յարաբերութիւնները քուցովալլաքների հետ, այնպէս որ ինչքան էլ սուլթանի քաղաքական ու զինուորական ոյժը թոյլ լինի, այսուամենայնիւ նա կարող է յաջողութեամբ դիմադրել այդ իրար հետ անհաշտ ապրող ազգերին:

Ուրեմն քանի որ Թիւրքիան դեռ յենուած է այդ երկու սիւնների վրայ, իզուր է խօսալ նրա մօտալուտ վախճանի մասին: Չկայ և՛ ոչ մի հիմք կարծելու, թէ մեծ պիտութիւնները պիտի ունենան ձեռք առնել ստիպողական միջոցներ նրա անկման ըոպէն արագացնելու համար: Ժամանակը և միմիայն ժամանակն է, որ իր հետ պիտի բերէ արեւելեան հարցի լուծումը—մի հարց, որ այնքան անհանգստութիւն է պատճառել Եւրոպային:

Այն օրից, երբ Թիւրքիան կորցրեց բոլոր, 1882 թ., սկսել է նրա մանր կտորների փշրուելու պրոցէսը—մի պրոցէս, որ դեռ շարունակոււմ է կարճ ընդհատումներով: Այդ կազմալուծումը պիտի շարունակուի անկասկած նաև մինչև

մօտիկ ապագան: Տասն ու իններորդ դարում այդ պետութիւնից կտրուել են Յունաստանը, Ռումանիան, Սերբիան ու Բուլղարիան: Քսաներորդ դարում առաջ պիտի անջատուի Մակեդոնիան և ապա Սլովենականալի շրջանը: Ինչ վերաբերում է Պոլսին, այդ շատ ցանկալի ու աւելի թանկագին ժառանգութեանը, դրան էլ սահմանուած է այն դերը խաղալու թրքական պետութեան մէջ, ինչ դեր դա խաղացել է Բիւզանդիական իշխանութեան պատմութեան մէջ—այն միակ տարրերութեամբ միայն, որ դեռ այժմեանից չէ կարելի գուշակել՝ թէ այդ յեղաշրջումը երբ պիտի տեղի ունենայ:

Շատ տարիներ առաջ իմ համբաւաւոր բարեկամ միստր Սթէյքը առաջարկեց՝ թէ աւելի լաւ կը լինէր Բոսպորի գրամական գործը յանձնել Միացեալ—Նահանգներին: Նա աշխատում էր հաւատացնել՝ թէ դա է այն միակ պետութիւնը, որ կարող է այդ գործը գլուխ բերել առանց գրգռելու եւրոպական մրցակիցների կասկածոտութիւնը: Սակայն գէթ ներկայումս այդ տեսակ մի միտք պէտք է համարել զուր ու երևակայական: Կիսալուսինը Այա—Սոփիայի գմբէթից հեռացնել ու նրա տեղը միթեան կամ երկթեան խաչը տնկելն այնքան էլ հեշտ բան չէ, ինչպէս Թիւրքիայի թշնամիներն են երազում: Պէտք է խոսել թէ Եւրոպական տէրութիւնները վարւում են իմաստութեամբ, երբ թոյլ չեն տալիս որևէ բռնի միջոց այդ նպատակի համար և խուսափում են ամեն տեսակ ցնցումներից և անօգուտ արիւնահեղութիւնից: Եւ իրաւ, ինչո՞ւ դիմել բռնի միջոցների, քանի որ դա արդէն բնական ընթացքով դիմում է իր կատարեալ կազմալուծմանը:

Թէկուզ հիւանդ մարդի մահուան ճգնաժամը առակի ձև է ստացել, և նրա ապաքինումը շատերին թւում է անյուսալի, սակայն նրա վախճանը կարող է վրայ հասնել միայն մի երեւելի դիպուածով—այն է նրա ֆինանսական դրութեան շարունակ վարթարանալովը—մի հիւանդութիւն, որից նա տանջւում է աւելի: Թիւրք ազգի հետզհետէ աճող աղքատութիւնով ու թրքական գանձարանի մշտական դատարկութիւնով անկարելի պիտի դառնայ տիրել բազմազան և իրարու թշնամի ազգութիւնների վրայ: Ի նկատի առնելով Թիւրքիայի դրամական վարկի կատարեալ բացակայութիւնը Եւրոպայում՝ բոլորովին անհասկանալի է՝ թէ ներկայ ձեռքէբերան քաղաքականութիւնը կարող կը լինի տակել երկար ժամանակ: Պետական մեքենան պէտք է վաղ կամ անազան կանգ առնէ: Անվճար, մերկ ու սոված զինուորները ոչ կ'ուզեն և ոչ էլ կարող են կռուել մի պետութեան համար, որ այդպէս բոլորովին աչքաթող է

անում իրանց. և պաշտօնակա՛ն անձինք, որոնց ռոճիկները 6—8 ամսից ի վեր յետաձգուած են, սկսել են արդէն դանց անել իրանց պարտականութիւնները: Ուրեմն ո՛չ թէ օտար պետութիւնների յայտնի ու ծածուկ մեքենայութիւնները, ո՛չ թէ հակաթրքական ազգերի ծրագիրները, այլ այդ ֆինանսական դժբաղդութիւնն է, որ պիտի առաջ բերէ օսմանեան պետութեան անկումը: Այն ժամանակ արեւմտեան պետութիւնները ստիպուած պէտք է լինեն միջամտել ու վերականգնանել կարգը:

Հեշտ չէ սակայն նախատեսել թէ երբ պիտի վրայ հասնէ այդ աղէտալի բոլէն: Դա աւելի դժուարաւորւմ է մանաւանդ մի նոր ֆակտորով, որ երևան է եկել մօտիկ արեւելքի բեմի վրայ—մի ֆակտոր, որի շահը պահանջում է հիւանդ մարդու հոգեվարք գոյութիւնը երկարացնել և այդ հանգամանքից օգտուելով հաստատ հիմքերի վրայ դնել իր տնտեսական շահերը: Այդ ֆակտորը՝ այսինքն Գերմանիան, անշուշտ պիտի գործածէ ամեն միջոց փրկելու իր բարեկամին ու դաշնակցին, բայց դեռ հարց է՝ թէ արդե՞ծ նրա ջանքերը այդ ուղղութեամբ պիտի պսակուեն յաջողութեամբ: Եթէ Թիւրքիայի ներկայ միապետը, այդ խորամանկ ու ընդունակ իշխանը, շնորհիւ իր անգութ ու աննկարագրելի բռնապետութեան իր սեփական մոլուկման հպատակներին իրանից խորթացնելու սլախալը գործած ու այդպիսով ամբողջ երկիրը իր հետ թշնամացրած չլինէր, կարելի էր յուսալ, որ նա վերջապէս ապաքինէր իր տնտեսական պահապանի անձնուէր խնամքի տակ: Սակայն սուլթան Համիդը բոլորովին կործանեց այդ յոյսը: Նրա անսանձ բռնակալութիւնը հանգցրել է իր ժողովրդի ազգային ինքնավստահութեան ամեն մի կայծը: Նրա մահից յետ հազիւ թէ կարելի լինի օտոմանական պետութեան կրիտիկական բողբէջի առաջն առնել: Ռէշիդ էֆէնդին, նրա կարծեցեալ ժառանգն ու եղբայրը, հոգեկան յատկութիւնների կողմից աւելի նուազ օժտուած լինելով՝ անընդունակ է այս իրարու վրայ կուտակուած դժուարութիւնների ճշդողութեան տակ պետութեան ղեկը վարելու: Ոմանք պնդում են՝ թէ դրութիւնը աւելի յուսալի կը լինէր, եթէ հանգ. Սուլթան Ազիզի որդի Լիզէդինը յաջորդէր այժմեան սուլթանին. բայց ո՛չ ոք չէ կարող աւել՝ թէ այդ իշխանին պիտի յաջողուի իր իրաւունքը գործադրել ու գահը բարձրանալ: Հետեւաբար սուլթանական այդ յաջորդների խառնաշփոթ հարցի շնորհիւ ևս Թիւրքիայի ապագան չափազանց մութ է:

Օսմանեան պետութեան ապագայի հարցը քննելիս, մենք Նոյեմբեր, 1901,

չենք կարող գէթ անցողակի կերպով չըօշափել և՛ համիսլամական դադափարը, որը այժմեան սուլթանի կարծիքով մի զօրավիզ է իր այն ջանքերին, որ նա գործ է դնում քրիստոնեայ արևմուտքից սպառնացող վտանգի դէմ: Վերջերս մեր աւստրիական մամուլը շատ զբաղուեց այդ կօշմարական հարցով: Եւ մեր լրագրներից ոմանք հակուած էին այդ «վերահաս վտանգը» հաւասար դասել դրանից ոչ պակաս երեակայական «bug boo» (դեղին վտանգի) հետ: Պանիսլամիզմի բուն իմաստը բացատրելու համար հարկաւոր է մի առանձին յօդուած: Առ այժմ սա միայն կ'ասեմ՝ թէ սուլթան Համիդը նայում է դրա վրայ իբրև ապագայի մի մեծ խարիսխի վրայ. բայց նա չարաչար սխալոււմ է: Պանիսլամիզմը կարող է արդարև լինել իբրև հոգևոր միութեան մի կապ. բայց դա հաղիւ թէ կարողանայ նպաստել քաղաքական ու աշխարհային նպատակների և իսկապէս դա երբէք չի գործածուել իբրև մի ընդհանուր դէնք իսլամի քրիստոնեայ թշնամու դէմ:

Ի մի գումարելով այս բոլորը՝ պէտք է ասել, թէ ինչ տեսակէտից էլ այդ հարցին նայենք՝ «եբը պիտի թիւրքիան դադարի գոյութիւն ունենալուց» միակ բառական ստոյգ եղբակացութիւնն այն է՝ թէ օսմանեան պետութիւնը Եւրոպայում, բայց միայն Եւրոպայում, մօտ է իր վախճանին և այժմեան միապետի մահովը պիտի վրայ հասնէ դրա պատմութեան կրիտիկական ըոպէսներից մէկը: Սակայն Եւրոպական թիւրքիայի անկումը դեռ չի նշանակում ամբողջ պետութեան վախճանը, այլ միայն մի վերադարձ իր հին որրանին: Եթէ նոյն իսկ Եւրոպան դէն շարունակ իրանից այդ աւելորդ ու անօգուտ բեռը, դարձեալ թիւրքիան կարող է դեռ մնալ իբրև մի ուժեղ պետութիւն Փոքր Ասիայում:*)

(Թարգմ. անգլ.) Աքր. Մ.— Զհանեսանց

*) Այս վերջին պարբերութեան վրայ թող առանձին ուշք դարձնեն մեր «պանարմենիստները», որոնց օրգանները ժընևիլ, Թիֆլիս, Պարիզ, Բուդաբէս, Ամերիկա և նգիպտոս շարունակում են անխղճաբար շահագործել քաղաքանապէս տհաս հայերի «աղաոթիւթիւնը» զանազան կեղծ «յեղափոխական-ապստամբական» միութենքով «ազատ Հայաստանի» մասին... Այդ բախտանդիւրների կամ մոլորուածների դէմ պէտք է մաքառել անդու կերպով և իսպառ բուժել զգաստացիչիչեղերով մեր ժողովրդի խեղաթիւրած միտքը: «Յեղափոխութիւնը» իմաստակների էքսպերիմենտների, մանաւանդ փոքր-թողների, մարդասպանների և խենթուկների գործ չէ. թող ձեռք վերցնեն այդպիսիները հայ ժողովրդի վրայից իրանց անկոչ լեւնամակալութիւնով: